

УДК 340.12.001.891:316.4.057.2

Олексій Макаренко,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри історії і теорії держави та права

юридичного факультету Запорізького національного університету

СПІВВІДНОШЕННЯ ГЕНЕТИЧНОГО І СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО МЕТОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ НАПРЯМІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВА ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА

Встановлено результати застосування генетичного і структурно-функціонального методів до пізнання напрямів змін права в умовах відкритого суспільства. Обґрунтовано, що генетичний метод дозволяє розкривати ядро, етапи виникнення і розвитку правової системи цього суспільства. За допомогою структурно-функціонального методу одночасно з'ясовано місце кожної правової норми у системі права відкритого суспільства та функціональні зв'язки цих правових норм. Сукупне використання цих методів забезпечує подвійний ефект у результаті наукового пізнання окресленого предмета.

Ключові слова: відкрите суспільство, генетичний метод, законодавство, зв'язки, право, структура предмета, структурно-функціональний метод, трансформація.

Науковий метод являє собою сукупність засобів і процедур теоретичного дослідження дійсності. Тільки з його допомогою стає можливою внутрішня організація, регулювання і впорядкування процесу пізнання речей, явищ і відносин. Тому він складає основу будь-якого теоретичного знання. Жодна галузь науки, у т. ч. й юриспруденція, не може розвиватися без методологічної бази. Цим зумовлюється особлива увага, з якою радянські (філософи — І. Блауберг, Б. Кедров, В. Кузьмін, Л. Науменко, А. Огурцов, В. Садовський, юристи — В. Казимирчук, А. Піонтковський, В. Сорокін та ін.), вітчизняні (С. Бостан, С. Гусарев, М. Козюбра, А. Колодій, О. Лисенко, Ю. Оборотов, П. Рабінович, О. Сурілов, О. Тихомиров, М. Цвік; філософи — В. Шинкарук та ін.) і зарубіжні (С. Алексєєв, Л. Берталанфі, А. Васильєв, Я. Джарві, Д. Керімов, В. Нерсесянц, В. Сирих, Н. Тарасов та ін.) вчені ставлять до проблем діалектичної логіки, генетичного, структурно-функціонального та інших методів наукового пізнання політико-правових явищ і процесів, ґрунтовно розкриваючи їх у своїх працях. Але на сьогодні особливості використання цих методів для з'ясування

змісту правових регуляторів відкритого суспільства досліджені фрагментарно.

Отже, об'єктом цієї статті є співвідношення генетичного і структурно-функціонального методів у дослідженні напрямів трансформації права відкритого суспільства. Предметом статті є актуальні методологічні аспекти використання генетичного і структурно-функціонального методів у дослідженні цих напрямів.

Метою статті є розкриття питань використання генетичного і структурно-функціонального методів у дослідженні напрямів трансформації права відкритого суспільства. Завданнями автора статті є: аналіз цих методів та виявлення взаємозв'язків між ними в контексті вивчення напрямів трансформації права відкритого суспільства. Методи дослідження: діалектичний, системно-логічний, концептуалізації тощо.

Право є багатограним інтегрованим явищем соціальної матерії, що належить до так званих глобальних цілісностей. Тому його вивчення, зокрема у взаємозв'язках з феноменом відкритості суспільства, повинно підійматись до метасистемного знання по шляху сходження від абстрактного до конкретного [1]. Успішність такого вивчення великою

мірою залежить від використання генетичного і структурно-функціонального методів наукового пізнання.

Генетичний метод складається з прийомів, що роблять можливим дослідження ядра об'єкта і процесів його виникнення, становлення і розвитку, тобто вивчення генезису предмета (явища). Враховуючи можливості цього методу, припускаємо, що він входить до складу діалектичного, формально-логічного, історичного і системно-структурного підходів. У цьому зв'язку приєднуємося до думки Н. Мотрошилової: «Зміст змістовної діалектичної логіки накопичується в процесі історичного розвитку (досвіду), але експлікованим та об'єктивованим стає лише тоді, коли розгортається, вибудовується (обґрунтовується) у систему [2].

Знаходження вихідного принципу, тобто підстави наукової теорії, що створюється (наприклад справедливість для теорії права), є фундаментальною передумовою побудови наукової системи. Щоразу, коли в науці вирішується аналогічна задача, думка вчених рухається приблизно у такому напрямі: виявлення вихідного відношення («клітинки», точки відліку наукового пізнання), яке вказує на основну суперечливість предмета, що вивчається (наприклад відкритість для правової системи відкритого суспільства); і у подальшому буде підпорядковувати будь-який наш аналіз предмету дослідження, завжди залишаючись відтворюючою підставою системи науки (теорії, концепції) [3]. Функція «генетичної епістемології» допомагає звільнитися від знань, нашарованих на первинну ідею (елементарну форму знання), та з'ясувати її розвиток до рівня наукової думки. Тим не менш для правової епістемології знання (ідея) є розвитком структури моделі (шаблону), яка використовується для наукового пояснення адекватного відображення змін суспільних відносин у нормах права. Ці процеси називають раціональним обґрунтуванням та систематизацією правових норм [4].

Генетичною першоосновою (клітинкою) відкритого суспільства є людина, яка має гарантовану можливість вільно ухвалювати особисті рішення на раціональній основі та нести за них персональну відповідальність (в першу чергу

не ретроспективну [5], а позитивну) з метою максимально ефективною реалізації та захисту (у разі порушення) своїх прав. Ця першооснова виникає та існує у випадку правового закріплення усіх елементів її структури та функціонування. Абстрактна загальність (універсальність) [6] і формалізація останніх у праві можливі за умови його високої якості, тобто синхронізації змістів законодавства і тих суспільних відносин, які обумовлюють соціальний прогрес. Така якість права вимагає високої правової культури суб'єктів правотворчості і правозастосування, а також дієвої взаємодії населення і держави, в результаті якої публічна влада своєчасно перетворює усі позитивно-перспективні ініціативи (ідеї, моделі поведінки, наприклад господарювання) на норми, обов'язкові для всіх. З'ясування цих зв'язків між основою відкритого суспільства та його правовою системою завершується встановленням генетичної першооснови останньої. Використання генетичного методу дозволяє припустити, що первинною підвалиною права відкритого суспільства є ідея, яка потенційно і фактично, у разі її формального визначення у законодавстві, сприяє максимально швидкому розвитку соціуму за мінімального витрачання ресурсів.

Правові системи сучасних цивілізованих суспільств є вже не закритими, а такими, що «відчиняються», оскільки вони втілюють правопорядок, в якому виконання обов'язку передбачає наявність свободи. На думку К. Поппера, підтримання такого порядку потребує самодостатності індивіда та його активної соціально корисної поведінки [7]. Генетичний метод дозволяє розкрити онтологічні якості членів відкритого суспільства, які здатні підтримувати зазначений правопорядок, а саме: 1) мають рівні з усіма іншими права і достатній для повноцінного розвитку рівень свободи; 2) діють відповідно до принципу справедливості; 3) є соціально активними; 4) несуть повну відповідальність за власні діяння тощо. Напрями трансформації правової системи відкритого суспільства також вимагають розкриття генетичних зв'язків, що існують між усіма ідеями, які в сукупності становлять зміст фено-

мена відкритого суспільства, у т. ч. правові зв'язки щодо: право — відкритість суспільства, право — член відкритого суспільства. Наприклад, генетичний метод дозволяє виявити, що ланкою, яка об'єднує право і відкритість суспільства, є концепт демократії, генезис якого, у свою чергу, пов'язаний з поняттям «народ». У цьому зв'язку підтримуємо думку М. Марченка про те, що з'ясування природи, характеру та місця різних правових теорій серед інших теорій, що тісно пов'язані з ними (наприклад, правової держави, громадянського і відкритого суспільства), вимагає аналізу духовних і матеріальних умов їх виникнення та розвитку саме на генетичному рівні. Оскільки саме на цьому рівні встановлюються передумови появи та закріплення взаємозв'язків державно-правових ідей і теорій [8].

Окрім виявлення ядра (засади) напрямів трансформації права відкритого суспільства, метод генетичної концептуалізації також дозволяє здійснити поділ історії такої трансформації на низку відокремлених, але пов'язаних між собою, і таких, що слідує один за одним у часовій послідовності, періодів (етапів). Підставу виокремлення цих етапів становить той первинний елемент (вихідна підвалина чи їх сукупність), який домінує у складі цілого (тобто якісного стану правової системи) та є підставою для відмежування одного стану в розвитку явища (в нашому випадку права) від іншого [9]. Наприклад, рівень розвитку політико-правових, етичних, соціологічних та інших ідей концепції відкритого суспільства як прояв застосування цивілізаційного підходу покладаємо в основу виокремлення етапів теоретичного конструювання цієї концепції, а саме: 1) античності — відбулося зародження ідеї відкритості суспільства як на основі вчень Сократа, Перикла, Антифонта та інших представників «Великого покоління» — прихильників цієї ідеї, так і за рахунок вчень противників останньої — Платона, Арістотеля та ін.; 2) епохи Відродження і Нового часу — обґрунтування цінності людини, її прав і свобод; 3) від часів німецької класичної філософії до початку ХХ ст. — розгортання ідей прав і свобод людини у теорії правової держа-

ви та громадянського суспільства (І. Канта, Г. Гегеля, Ф. Енгельса, К. Маркса та ін.); 4) 2-га половина ХІХ ст.—початок 90-х років ХХ ст. — відбувається безпосередня концептуалізація основних політико-правових та інших ідей концепції відкритого суспільства (А. Бергсон, К. Поппер та ін.); 5) кінець ХХ ст. і донині — переосмислення та подальше обґрунтування правових положень цієї концепції, здійснюваних на підставі врахування історичного досвіду.

Аналізуючи історію розвитку різних народів, ми орієнтуємось на їх правову систему, яка пронизувала усі найважливіші суспільні відносини. Піднесення чи занепад будь-якої цивілізації обумовлені якісним станом правової системи як концентрованого виразу культурних досягнень у сферах духовного (наприклад зовнішньополітичного), і матеріального (у т. ч. економічного) життя. Практично, якщо врахувати при оцінці стану відкритості суспільства параметри часу (темпоральні показники), то отримуємо — відкриті суспільства існували завжди. Інша справа, що їх існування було тимчасовим та й якість — різною, обумовленою цивілізаційними досягненнями на конкретний історичний момент часу. Цивілізації зрештою мають свої цикли — виникнення, становлення, розквіт, застій, занепад і зникнення (за Л. Гумільовим, Н. Данилевським, А. Тойнбі, О. Шпенглером). Можна вважати, що перші три етапи характеризуються Божественним імпульсом («іскрою» — Г. Сковорода), який у формі права забезпечує розвиток суспільства — тобто відхилення критичних мас деструктивних та врахування конструктивних ідей (ініціатив). Тривалість розвитку суспільств прямо пропорційна їх відкритості. І встановлення величин цього співвідношення вимагає врахування якісних характеристик останньої. Настання етапу застою означає низький рівень відкритості і небезпеку закриття суспільства. В цей час правова система суспільства вже не забезпечує його прогрес, але ще забезпечує можливість винайдення ідей для продовження розвитку суспільства, тобто подолання критичної маси деструктивних ідей і соціальних проявів. Кожний наступний етап

означає низьку якість права, яке знижує до нуля ймовірність відродження відкритості суспільства.

Окрім часових критеріїв, оцінка правової системи на предмет її здатності обумовлювати відкритість суспільства потребує також врахування чинників культури, у т. ч. релігії. Адже відмінності народів у ставленні до стандартного набору життєвих цінностей (здоров'я, визнання і кохання, сім'ї, грошей) різне за визначенням (наприклад, шлюб як кількість жінок, з якими чоловік може одружитися, та їх воля на укладення шлюбу), ієрархією (наприклад співвідношення засобів і мети) та у деталях взаємозв'язків (кількості благ тощо). Тому зазначену оцінку права доцільно здійснювати шляхом його співставлення у межах однієї цивілізації (від лат. *civilis* — громадянський, суспільний, державний; це синонім слова «культура» — матеріальні і духовні досягнення соціуму), наприклад західної, східної, мусульманської, традиційної. А в цілому, враховуючи зміст нинішніх процесів інтеграції країн та універсальності цінностей, така внутрішньоцивілізаційна оцінка повинна доповнюватися глобалізаційною оцінкою за показником ефективності розвитку — кількості витрачених народом ресурсів та значимістю (об'єктивною необхідністю кількості і якості) отриманих в результаті такого використання продуктів.

Відповідно, за цивілізаційним підходом, який зрештою має в своїй основі формаційний підхід, тотожними є етапи розвитку права відкритого суспільства і самої цивілізації, де визначальною є духовність людей. Обрання формаційного підходу для визначення історичних етапів розвитку права відкритого суспільства традиційно обумовлює виокремлення первісного, рабовласницького, капіталістичного і нинішнього інформаційного етапів. Застосування кожного з підходів окремо надає нам лише теоретичні фрагменти для розуміння логіки розвитку права відкритого суспільства, тому поєднуємо їх. Тут показовим є підхід Л. Бостан, С. Бостана та інших вчених (поєднується політико-правовий та інші духовні критерії), за якого суспільний устрій буває двох видів: 1) до виникнення громадянського суспільства; 2) грома-

дянське суспільство. Продовжуючи класифікацію в межах цього підходу, а також поєднуючи цивілізаційний та формаційний підходи, отримуємо три етапи розвитку правової системи відкритого суспільства: 1) зародження права відкритого суспільства — для нього характерним є початок формування правових механізмів забезпечення прав людини і суспільства; 2) виникнення права відкритого суспільства та його розвиток у лоні громадянського суспільства — становлення та розвиток цієї системи; 3) відкритого суспільства — перманентне відтворення зазначеної системи, за якого вільний розвиток кожного є необхідною умовою вільного розвитку (у т. ч. відтворення) всіх, тобто соціуму.

Отже, окреслені за допомогою генетичного методу взаємозв'язки права, відкритості суспільства, часу і особливостей культури різних цивілізацій означають, що здійснити періодизацію трансформацій правової системи відкритого суспільства на концептуальному рівні можливо окремо для кожного типу цивілізації, наприклад для західного. При цьому порівняння правових інститутів з іншими типами цивілізацій допустимо тільки за аналогічними чи дуже схожими параметрами, наприклад, правовий статус жінки у суспільстві, в релігійній сфері, сім'ї та ін. Джерелом цих критеріїв оцінки права стають міжнародно-правові документи, які закріплюють права людини і народу (наприклад Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р.), і досвід країни, де досягнуто максимального рівня забезпечення цих прав (наприклад, механізми правової системи Швеції, ФРН, Японії; Лівії — до початку їх руйнування іноземними державами у лютому 2011 р.; Оману — де вони десятиліттями дозволяють прибутки від продажу енергоносіїв інвестувати у стратегічні галузі економіки — освіту, охорону здоров'я — не у футбол).

У цілому ж використання генетичного методу у з'ясуванні підвалин напрямів зміни права відкритого суспільства є діахронічним аспектом системного та інших методологічних підходів, що дозволяє вивчення предмета, виходячи з умов і процесів його виникнення, формування

і розвитку. Ці задачі успішно виконуються за рахунок використання також інших методів, зокрема структурно-функціонального. Особливу ефективність він набуває через його органічне поєднання з генетичним, каузальним, субстанціонально-системним і функціональним підходами до пізнання політико-правових явищ і процесів [10]. «Аналіз категорії структури доцільно починати з поняття цілісності, — вказав Д. Керімов, — де цілісне правове утворення, як і будь-яке інше ціле, необхідно має свою зовнішню форму — вираз назовні цілісного правового утворення; та внутрішню форму — структуру, спосіб організації, певну впорядкованість частин даного цілого. Образно кажучи, якщо зовнішня форма являє собою зовнішній вигляд правової надбудови, то внутрішня форма — її каркас» [11]. За К. Поппером, індивід, як єдність матеріального, розумного і духовного, є основним активним суб'єктом відкритого суспільства. Вносячи до навколишнього середовища соціалізуючий чинник, тобто свідому цілеспрямовану діяльність, людина не тільки перетворюється з біологічної на соціально-біологічну істоту, а й системоутворює такий вирішальний глобальний феномен, як людська спільнота [12], що за певних умов стає відкритою, у т. ч. у політичній і правовій сферах.

Останні знаходяться у стані постійного обміну інформацією з іншими сферами соціальної системи і, будучи відкритими, дозволяють своєчасно вносити до змісту та форми правовідносин необхідні корективи. Структурно-функціональний (системно-функціональний) метод дозволяє пізнати зміст цих складних взаємозв'язків [13]. Будучи ядром системного підходу [14], зазначений метод допомагає встановити, які зміни та в яких об'єктах призводять до набуття суспільством якості відкритості; з'ясувати місце цих процесів та об'єктів у рамках єдиного цілого, а також структурні та функціональні зв'язки, які існують між ними. При цьому серед останніх найбільш суттєве значення для нас становлять ті зв'язки, що пронизують державно-правові явища, оскільки вони складають основу розвинутого відкритого суспільства.

Структурні зв'язки — це зв'язки, що визначають будову людини і суспільства. Скажімо, людина має низку якостей, що необхідні для виникнення особистості — яка самостійно ухвалює рішення, має свободу, є соціально активною, творчою, раціональною, толерантною тощо. Аналогічні зв'язки, але більш складні, синергетичні, існують й між описаними індивідами, які в сукупності утворюють відкрите суспільство, а також між народами різних країн, сукупність яких є глобальним відкритим суспільством. Кожний структурний зв'язок одночасно є зв'язком функціональним, оскільки структура слугує для забезпечення виконання певних функцій, існує заради цих функцій.

Отже, характер структури того або іншого політико-правового інституту визначається тими задачами та функціями, які цей інститут має реалізовувати (наприклад, суд повинен здійснювати правосуддя; міліція — охороняти громадський порядок, захищати права людини тощо). Відповідно структурно-функціональний метод по суті пояснює причини і наслідки. Іншими словами, при встановленні зв'язків між структурою та функціями політико-правових інститутів відкритого суспільства завжди проявляється діалектичний характер цього методу. З одного боку, він дозволяє виявити реально існуючі структури, їх елементи і структурно-функціональні зв'язки, а з іншого — причинно-наслідкові зв'язки, їх ефективність, зокрема здатність окремих інститутів здійснювати власні функції [15], функціонально підмінити діяльність інших інститутів, визначити оптимальне співвідношення між кількістю витрачених ресурсів та результатом здійснення функцій (наприклад, ресурси, які особа витрачає на захист свого права за посередництва системи правосуддя, — від моменту підготовки і звернення до суду до моменту виконання судового рішення, — повинні бути значно меншими, ніж отриманий результат). Структурно-функціональний метод пізнання напрямів реформування права відкритого суспільства у функціональному аспекті розкриває зв'язок відкритого суспільства з навколишнім середовищем, взаємозв'язки внутрішньої і

зовнішньої сторін його правової системи, її організаційно-цільову динаміку [16].

Таким чином, за рахунок використання генетичного методу в контексті різних методологічних підходів (діалектичного, формально-логічного, історичного та системного) ми отримуємо змогу розкрити ядро і етапи змін правової системи відкритого суспільства. Структурно-функціональний метод виконує роль виявлення іманентних властивостей та функцій права відкритого суспільства, їх відображення у правовій структурі останнього та критичного аналізу (фальсифікації, за К. Поппером, Т. Куном) структури і структурно-функціональних зв'язків. Одночасне використання генетичного і структурно-функціонального методів пізнання дозволяє окреслити цілісно-елементарний внутрішній і зовнішній зріз правової системи відкритого суспільства в ста-

тиці, динаміці та генезисі, що виявляє їх високу евристичну роль [17]. Застосування цих методів дає можливість зосередити увагу на організованості теоретичного розгортання ідей трансформації права для забезпечення відкритості суспільства — їх народження, становлення, розвитку, а також гнучкості, простоти і повного заперечення (змінюваності) моделей та уявлень про загальнообов'язкові правила відкритого суспільства. У цілому ж описані нами методи є тільки частиною тієї наукової методології, що використовується для здійснення окремих етапів пізнання цих правил. Необхідним напрямом наших подальших наукових досліджень стануть інші складові теоретично-методологічної основи (методологічні підходи; поняття тощо) розкриття напрямів трансформації права відкритого суспільства.

ПРИМІТКИ

1. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория / Л. Б. Тиунова. — СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1991. — С. 21.
2. Мотрошилова Н. В. Путь Гегеля к «Науке логики» / Н. В. Мотрошилова. — М. : Наука, 1984. — С. 234.
3. Там само. — С. 255.
4. Samuel G. Epistemology and Method in Law / Geoffrey Samuel. — Chippenham (GB): Ashgate Publishing, Ltd., 2003. — P. 64.
5. Сырых В. М. Логические основания общей теории права : в 3 т. / В. М. Сырых. — М. : РАП, 2007. — Т. 3. Современное правопонимание. — С. 486—494.
6. Оборотов Ю. Н. Глобальное право как новая правовая реальность / Ю. Н. Оборотов // Людина і закон: публічно-правовий вимір (VII Прибузькі юридичні читання) : зб. тез доповідей за матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 25—26 листопада 2011 р.). — Миколаїв : Іліон, 2011. — С. 10—11.
7. Поппер К. Р. Відкрите суспільство та його вороги : в 2 т. / К. Р. Поппер ; пер. з англ. О. Коваленко. — К. : ОСНОВИ, 1994. — Т. 1. — С. 163—164.
8. Марченко М. Н. Теория правового государства в системе других государственно-правовых теорий / М. Н. Марченко // Государство и право. — 2011. — № 8. — С. 6.
9. Сырых В. М. Метод правовой науки: (Основные элементы, структура) / В. М. Сырых. — М. : Юрид. лит., 1980. — С. 132.
10. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. — М. : Аванта+, 2001. — С. 186.
11. Там само. — С. 188.
12. Тиунова Л. Б. Знач. праця. — С. 29.
13. Сурилов А. В. Теория государства и права : учеб. пособ. / А. В. Сурилов. — К. ; О. : Вища школа, 1989. — С. 80—81.
14. Тиунова Л. Б. Знач. праця. — С. 15.
15. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич ; пер. с сербскохорватского В. М. Кулистикова. — М. : Прогресс, 1981. — С. 191.
16. Тиунова Л. Б. Знач. праця. — С. 15.

17. Тарасов Н. Метод и методологический подход в правоведении / Н. Тарасов // Изв. вузов. Правоведение. — 2001. — № 1. — С. 31—50.

Макаренко Алексей. Соотношение генетического и структурно-функционального методов в исследовании направлений трансформации права открытого общества. Установлены результаты применения генетического и структурно-функционального методов познания направлений изменений права в условиях открытого общества. Обосновано, что генетический метод позволяет раскрыть ядро, этапы возникновения и развития правовой системы этого общества. При помощи структурно-функционального метода одновременно выяснено место каждой правовой нормы в системе права открытого общества и функциональные связи этих норм. Совокупное использование этих методов обеспечивает двойной эффект в результате научного познания указанного предмета.

Ключевые слова: открытое общество, генетический метод, законодательство, связи, право, структура предмета, структурно-функциональный метод, трансформация.

Makarenkov Oleksij. The correlation of the genetic and structural-functional methods in the research of the law transformation tendencies in an open society.

It is established the results of use the genetic and structural-functional cognition methods of the tendencies of the law changes in the context of an open society. It is proved that the genetic method can reveal the core and the stages of emergence and development of the legal system of the society. It is clarified that the structural-functional method allows to simultaneously find out the place of each legal norm in the legal system of an open society, and functional connection between these norms. The combined use of these methods provides a double effect as a result of scientific research on this subject.

Key words: open society, genetic method, legislation, connection, law, structure of object, structural-functional method, transformation.